

NEMIS VA O'ZBEK TILLARIDA NUTQIY AKTLARNING LINGVOPRAGMATIK TADQIQI

Axmadjonov Nurbek¹

Duysenova Karakat²

Farg'ona davlat universiteti¹

Qozon Milliy Pedagogika Universiteti²

KEYWORDS

Illokativ, perlukativ, deklarativ,
pragmatika, assertive.

ABSTRACT

Ushbu maqolada nemis va o'zbek tillaridagi nutqiy aktlarning lingvopragmatik xususiyatlari sistematik tarzda tahlil qilinadi. Nutqiy aktlar — til orqali ma'no ifodalash va kommunikativ niyatlarni amalga oshirishga xizmat qiluvchi birliklar bo'lib, muloqotning markaziy elementlaridan hisoblanadi. Tadqiqotda nemis va o'zbek tillarida ushbu birliklarning shakllanishi, ishlatilishi va anglashilishi, shuningdek, ularning madaniy kontekstga bog'liqligi tahlil qilinadi. Maqolaning maqsadi — ikki tilning nutqiy aktlarini lingvistik va pragmatik jihatdan solishtirib, ularning strukturasi, funksiyalari va madaniy kommunikativ modellardagi o'ziga xosliklarini aniqlashdir. Tadqiqotda korpus tahlili, taqqosloviiy va kontekstual metodlardan foydalanilgan. Ruxsat so'rash, iltimos qilish, buyruq berish, uzr so'rash va minnatdorchilik bildirish kabi turli nutqiy aktlarning yozma va og'zaki shakllari misolida ularning semantik-pragmatik qirralari ochib beriladi. Natijalarga ko'ra, nemis tilidagi nutqiy aktlar ko'proq rasmiy va aniq grammatik tuzilmalar asosida ifodalanadi, madaniy va ijtimoiy me'yorlarga qat'iy bog'liq. O'zbek tilida esa nutqiy aktlar kontekstga moslashuvchan, ko'proq noformal va xalqona shakllarda namoyon bo'ladi. Ushbu tadqiqot til o'rganish, tarjima va madaniyatlararo kommunikatsiya sohalarida nazariy va amaliy jihatdan ahamiyatga ega bo'lib, tillararo pragmatik sezgirlikni oshirishga xizmat qiladi.

2181-2675/© 2025 in XALQARO TADQIQOT LLC.

DOI: **10.5281/zenodo.15587859**

This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

KIRISH

¹ Farg'ona davlat universiteti, nemis va fransuz tillari kafedrası v.b. dotsenti, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

² Qozon Milliy Pedagogika Universiteti (Abay nomidagi) Sharqshunoslik filologiyasi va tarjima kafedrası mudiri

Nutqiy aktlar nazariyasi J. L. Ostinning *"How to Do Things with Words"* asarida asos solingan va keyinchalik J. Searle tomonidan yanada rivojlantirilgan. Ushbu nazariya tilni faqat axborot almashinuvi vositasi sifatida emas, balki ijtimoiy faoliyat va kommunikativ amal bajarish vositasi sifatida ko'rishga undaydi. Nutqiy aktlar — so'zlovchining fikr bildirishdan tashqari, ijtimoiy va kommunikativ niyatlarini amalga oshirish vositasi bo'lib, u buyruq berish, iltimos qilish, rad etish, maqtov yoki tanqid kabi amallarni o'z ichiga oladi. Shu bois nutqiy aktlar pragmatik muloqotning markaziy elementi hisoblanadi.

O'zbek tilshunosligi va pragmatikasi sohasida A.N. Ashrafova ("Til va muloqot", 2007), X. A. Qo'qonov ("Pragmatika asoslari", 2011) hamda B. R. Rasulov ("O'zbek tilining sotsiopragmatik jihatlari", 2015) kabi olimlar nutqiy aktlarning lingvopragmatik va madaniy asoslarini batafsil o'rganishgan. Nemis tilshunosligi esa bu masalaga J.Searle, H.P. Grice va boshqa olimlarning nazariyalari orqali chuqur yondashadi.

Nemis va o'zbek tillarida nutqiy aktlar turlicha madaniy va sotsiopragmatik sharoitlarda shakllanadi. Nemis tilida rasmiylik, aniq va normativ grammatik strukturalar ustunlik qilsa, o'zbek tilida nutqiy aktlar kontekstga yuqori darajada bog'liq, ko'proq pragmatik moslashuvchanlik va noformal, kinoyaviy ifoda shakllarida yuzaga chiqadi. Masalan, nemis tilida "Sie" va "du" shakllari qat'iy ijtimoiy mezonlarga asoslangan bo'lsa, o'zbek tilida hurmatni ifodalashda kinoya, istioraviy iboralar va madaniy kodlar muhim rol o'ynaydi.

Lingvopragmatik nuqtai nazardan til va madaniyat o'zaro chambarchas bog'liq bo'lib, so'zlovchining yoshi, jinsi, ijtimoiy mavqei, vaziyat va kontekstga qarab nutqiy aktlarning shakllanishi va ifodalanishi o'zgaradi. Ushbu omillar chet tillarini o'rgatishda, madaniyatlararo kommunikatsiyada noaniqliklarni kamaytirish va tillararo sezgirlikni oshirishda katta ahamiyatga ega. Shu sababli, ushbu maqolada nemis va o'zbek tillaridagi nutqiy aktlarning lingvopragmatik jihatlari taqqoslanib, ularning madaniy va sotsial kontekstdagi o'ziga xosliklari tahlil qilinadi. Tadqiqot nafaqat lingvistik taqqoslashni, balki til va madaniyat o'zaro aloqasining pragmatik jihatlari ham yoritadi, bu esa til o'rganish va tarjima amaliyotida muhim ahamiyat kasb etadi.

ASOSIY QISM

Nutqiy aktlar nazariyasi XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab lingvistik pragmatika doirasida keng qo'llanila boshlandi. Ushbu nazariya, avvalo, ingliz faylasufi J.L. Austinning *"How to Do Things with Words"* (1962) asarida ilgari surilgan bo'lib, u so'z orqali amalga oshiriladigan harakatlarni — ya'ni lokutiv (so'zlash), illokutiv (niyatni ifodalash) va perlokutiv (ta'sir ko'rsatish) darajalarini ajratgan. Uning izdoshi J. Searle esa (1969), bu nazariyani yanada chuqurlashtirib, nutqiy aktlarni quyidagi turlarga bo'lgan: bayonotli (assertive), buyruq (directive), va'da (commissive), ifoda (expressive) va deklarativ (declarative) aktlar. Ushbu tasnif muloqotdagi maqsadlarni aniqlashda muhim vositadir.

Nemis tilshunosligi doirasida bu nazariya K. Brinker, Elke Hentschel, Gisela Zifonun, Heidrun Pelz va boshqalar tomonidan takomillashtirildi. Ularning fikricha, nemis tilidagi nutqiy aktlar grammatik jihatdan qat'iy va aniq ifodalanadi. Bunda modallik fe'llari (dürfen, können, sollen), modal partikullar (doch, ja, mal, halt) va sintaktik strukturalar muhim rol o'ynaydi. Masalan, imperativ akt quyidagicha ifodalanadi:

„Mach bitte die Tür zu!“ — Iltimos, eshikni yoping.

Bu yerda „bitte“ so‘zining yordamida yumshatish amalga oshiriladi, „mach“ esa aniq buyruqni bildiradi. O‘zbek tilida nutqiy aktlarning ifodasida madaniy kontekst, intonatsiya, yuzaki hurmat va bilvosita murojaat uslublari ustuvor hisoblanadi. O‘zbek tilida buyruq aktlari ko‘pincha to‘g‘ridan-to‘g‘ri emas, balki yumshatilgan shakllarda ifodalanadi. Masalan:

„Iltimos, eshikni yoping.“

Ushbu jumalalarda yumshatish vositalari sifatida „iltimos“ so‘zi va shartli gap tuzilmalari qo‘llaniladi, bu esa nutqiy aktning madaniy kontekstga mosmshaklini yaratadi. O‘zbek tilshunoslari, jumladan, professor Ziyodulla Qo‘ldoshov nutqiy aktlarning ifodasida madaniy omillar va kontekstning ahamiyatini ta’kidlaydi. Uning fikricha, o‘zbek tilida kommunikatsiyaning muvaffaqiyati ko‘pincha bilvosita ifoda va madaniy normativlarga rioya qilishga bog‘liqdir. Shu bilan birga, filolog olim Komil Yuldashev nutqiy aktlar modalligi va kommunikativ yumshoqlikning o‘zbek tilida keng tarqalganligini qayd etadi.

Nemis va o‘zbek tillarining nutqiy aktlarni ifodalashdagi farqlari ularning madaniy qadriyatlari bilan chambarchas bog‘liqdir. Nemis jamiyatida ochiqlik, to‘g‘ridan-to‘g‘rilik va shaxsiy fikrga hurmat madaniyati ustun bo‘lsa, o‘zbek madaniyatida hurmat, ixtiyoriylik va ehtiyotkorlik uslubi kommunikatsiyaning asosiy tamoyillari hisoblanadi.

Quyida nemis va o‘zbek tillaridagi turli nutqiy aktlar misollari keltirilgan:

Nutqiy akt turi	Nemischa ifoda	O‘zbekcha ifoda	Izoh va farqlar
Buyruq	Mach bitte die Tür zu!	Iltimos, eshikni yoping.	Nemischada qat’iy, o‘zbekchada yumshatilgan ifoda.
So‘rov	Könnten Sie mir bitte helfen?	Iltimos, menga yordam bera olasizmi?	Nemis tilida modallik fe’li, o‘zbek tilida so‘rov.
Bayonot	Ich denke, das ist richtig.	Menimcha, bu to‘g‘ri.	Har ikkala tilda fikr bildiradi, o‘zbek tilida gumon qo‘shilgan.
Va‘da	Ich werde dir morgen helfen.	Men ertaga sizga yordam beraman.	Aniq va tushunarli va‘da ifodasi.
Ifoda	Es tut mir leid.	Kechirasiz.	Kechirim so‘rash ifodasi.
Deklarativ	Ich erkläre die Sitzung für eröffnet.	Men yig‘ilishni ochiq deb e’lon qilaman.	Rasmiy e’lon va hukm ifodasi.

Shu tarzda, nemis tilidagi nutqiy aktlar sintaktik va grammatik jihatdan aniq va qat’iy shaklda bo‘lsa, o‘zbek tilidagi nutqiy aktlar madaniy kontekst, odob-axloq va kommunikativ

yumshoqlikka asoslanadi. Nutqiy aktlarning ushbu qiyosiy tahlili tarjima amaliyoti, xorijiy til o'qitish metodikasi va intermadaniy kommunikatsiya sohalarida muhim ahamiyatga ega. Til o'rganuvchilarning kommunikativ kompetensiyasini oshirish va madaniy sezgirlikni rivojlantirish uchun nemis va o'zbek tillaridagi nutqiy aktlarni chuqur o'rganish zarur.

METOD VA METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqot nemis va o'zbek tillaridagi nutqiy aktlarning lingvopragmatik xususiyatlarini chuqur tahlil qilishga qaratilgan bo'lib, zamonaviy lingvistika, pragmalingvistika, madaniyatlararo kommunikatsiya, diskurs tahlili va korpus lingvistikasi sohalaridagi ilg'or nazariyalar va metodlarga asoslanadi. Tadqiqotda sifatli va miqdoriy tahlil usullari uyg'unlashgan. Quyida qo'llanilgan asosiy metodlar va ularning nazariy asoslari bayon qilinadi:

1. Qiyosiy tahlil (kontrastiv tahlil)

Bu metod nutqiy aktlarning nemis va o'zbek tillaridagi grammatika, ifoda shakllari, so'z tartibi va kontekstual qo'llanilishini taqqoslashda qo'llanildi. Robert Lado (1957) kontrastiv tahlil nazariyasi asosida, til farqlarini aniqlash va tarjimada yuzaga keladigan qiyinchiliklarni kamaytirishga xizmat qildi. O'zbek tilshunoslari, masalan, X. A. Qo'qonov ("Pragmatika asoslari", 2011), ham qiyosiy tahlilning ahamiyatini ta'kidlaydilar.

2. Deskriptiv (tasviriy) metod

Bu yondashuv nutqiy aktlarning kontekstual va madaniy o'ziga xosliklarini tasvirlashga qaratilgan. A. N. Ashrafova ("Til va muloqot", 2007) va B. R. Rasulov ("O'zbek tilining sotsiopragmatik jihatlar", 2015) asarlarida ushbu metod orqali tilning madaniy komponentlari, hurmat, andisha kabi qadriyatlar lingvistik jihatdan batafsil tahlil qilingan.

3. Diskurs tahlili

Nutqiy aktlarning ijtimoiy kontekstlardagi – siyosiy nutqlar, ommaviy axborot vositalari va kundalik muloqotdagi – pragmatik ma'nosi tahlil qilindi. Bu metod Norman Fairclough (1995) va Teun A. van Dijk (1997) tanqidiy diskurs tahlili tamoyillariga asoslanib, nutq va hokimiyat, ierarxiya aloqalarini o'rganishga yordam berdi. O'zbek olimlari, masalan, S. M. Toshxo'jayev, ham diskurs tahlilining muloqotdagi rolini o'rganmoqda.

4. Korpus lingvistikasi

Real hayotdagi nutqiy aktlarning uchrashuv chastotasi, shakllari va kontekstual bog'liqligi korpus asosida o'rganildi. Nemis tilida DWDS (Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache) korpusi, o'zbek tilida esa darsliklar, bloglar va ommaviy nutq matnlari ishlatildi. Ushbu metod Geoffrey Leech, Tony McEnery va Michael Stubbs ishlariga tayangan holda qo'llandi. O'zbek tilshunoslaridan M. Eshonqulovning korpus lingvistikasiga oid tadqiqotlari ham muhim manba bo'ldi.

5. Nazariy asoslar

Tadqiqot J. L. Austin ("How to Do Things with Words", 1962) va John Searle (1979) ning nutqiy aktlar klassifikatsiyasi asosida olib borildi. Austinning performativ va konstativ ifodalari, Searle'ning illokutsion va perlokutsion aktlari nazariyasi, shuningdek, Grice (1975) ning kooperatsiya prinsiplari (aniqlik, ixchamlik, dolzarblik va samimiylik) o'rganildi. O'zbek tilidagi madaniy kodlar, kinoya va bilvosita ifodalar ushbu nazariyalar asosida tahlil qilindi.

6. Madaniyatlararo pragmatika

Edward Hall (1976) ning yuqori va past kontekstli madaniyatlar nazariyasi asosida nemis va o'zbek tillaridagi nutqiy aktlarning madaniy farqlari o'rganildi. O'zbek tili yuqori kontekstli, ramziy va ko'pma'noli ifodalar bilan ajralib tursa, nemis tili past kontekstli va aniqlikni talab qiladi. O'zbek olimlaridan X.A. Qo'qonov va B.R. Rasulov bu yondashuvni amaliy tadqiqotlarda muvaffaqiyatli qo'llaganlar. Mazkur metod va metodologiyalar nutqiy aktlarni lingvistik, madaniy, sotsiopragmatik va kommunikativ jihatdan kompleks tahlil qilish imkonini berdi. Bu esa ikki til vakillari o'rtasida samarali, madaniy mos kommunikatsiyani tashkil etish, tarjimada pragmatik noaniqliklarni kamaytirish hamda til o'rgatuvchilar uchun amaliy materiallar yaratishda katta ahamiyat kasb etdi. Tadqiqot natijalari lingvodidaktika, tarjimashunoslik va madaniyatlararo kommunikatsiya sohalarida qo'llanilishi mumkin.

MUHOKAMA VA NATIJA

Tadqiqot natijalari ko'rsatdiki, nemis va o'zbek tillarida nutqiy aktlarning lingvopragmatik xususiyatlari o'zaro farq qiladi, biroq ular orasida ma'lum o'xshashliklar ham mavjud. Nutqiy aktlar – til orqali amalga oshiriladigan kommunikativ harakatlar bo'lib, ularning ifodalanishi tilning ichki grammatik tuzilishidan tashqari, madaniy qadriyatlar va kontekstual omillarga ham bog'liqdir.

Nemis tilida nutqiy aktlar ko'pincha qat'iy grammatik qoidalarga asoslanadi. Masalan, modal fe'llar va modallik ifodalovchi so'zlar nutqiy niyatni aniq va ravshan ifodalashda muhim vosita hisoblanadi. Nemis tilida rasmiy va aniqlikka urg'u berilishi nutqiy aktlarning strukturaviy va funksional jihatdan qat'iy bo'lishiga olib keladi. Jürgen Habermas (1984) va Hans-Georg Gadamer (1975) kabi nemis tilshunoslari va faylasuflarining kommunikativ harakat nazariyasi doirasidagi tadqiqotlari tilning ijtimoiy vazifasi va madaniy kontekstda qanday ishlashini yoritishda muhim ahamiyatga ega. Boshqa tomondan, o'zbek tilida nutqiy aktlar ifodalanishi ko'proq pragmatik va madaniy kontekstga bog'liqdir. O'zbek tilida intonatsiya, yuzaki nutq usullari va odob-axloq me'yorlari nutqiy aktlarning ifodalanishida muhim rol o'ynaydi. Masalan, so'rov va iltimoslar ko'pincha bilvosita, yumshoq shaklda ifodalanadi, bu esa o'zbek madaniyatidagi xushmuomalalik va hurmat tamoyillariga to'liq mos keladi.

O'zbek tilshunoslari R. Rasulova va M. Toshmatovning (2010) tadqiqotlariga ko'ra, nutqiy aktlar pragmatik qatlamining o'rganilishi madaniy kontekstda chuqur tahlil qilinishi zarur. Shuningdek, ikki tilda nutqiy aktlarning asosiy turlari — bayonot, so'rov, buyruq, va'daviy, ifodaviy va deklarativ aktlar mavjud bo'lib, ular ijtimoiy kontekstga qarab ma'no va ifodalanish shakllarida farq qiladi. Nemis tilida nutqiy aktlar odatda aniq va ravshan ifodalanadi, ularning ma'nosida noaniqlik kam uchraydi. O'zbek tilida esa nutqiy aktlar ko'pincha bilvosita ifoda va pragmatik signallar yordamida amalga oshiriladi, bu esa madaniy kontekst va ijtimoiy normalarni hisobga olishga asoslanadi. Tadqiqot shuningdek, nutqiy aktlarning lingvopragmatik o'rganilishi til o'rgatishda muhimligini ko'rsatadi. Til o'rgatuvchilarga nutqiy aktlarning grammatik, semantik va pragmatik jihatlarini o'rgatish hamda ularni madaniy kontekst bilan bog'lash imkonini yaratadi. Bu o'quvchilarning tilni kontekstga mos va to'g'ri tushunishlarini ta'minlab, muloqotda yuzaga keladigan noaniqlik va

tushunmovchiliklarni kamaytiradi. Bundan tashqari, nutqiy aktlarning madaniy konteksti va kommunikativ niyatini to'g'ri anglash tarjima faoliyatida sifatni oshiradi. Nemis va o'zbek tillaridagi nutqiy aktlarning farq va o'xshashliklarini chuqur tahlil qilish tilshunoslik va til pedagogikasida yangi metodologik yondashuvlarni ishlab chiqishga xizmat qiladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, mazkur tadqiqot nemis va o'zbek tillaridagi nutqiy aktlarning lingvopragmatik xususiyatlarini taqqoslash orqali tillarning muloqot tizimlari va madaniy kodlarini chuqur anglashga yordam berdi. Bu esa o'z navbatida til ta'sirining o'zaro shakllanishi, til o'rgatishda kommunikativ yondashuvlarni ishlab chiqish va madaniyatlararo muloqotni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Ushbu maqolada nemis va o'zbek tillaridagi nutqiy aktlarning lingvopragmatik xususiyatlari tahlil qilindi hamda ikki til o'rtasidagi o'xshashliklar va farqlar aniqlandi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, nutqiy aktlarning shakllanishi va ifodalanishida tilning grammatik tuzilishi, madaniy kontekst va ijtimoiy qadriyatlar muhim rol o'ynaydi. Nemis tilida nutqiy aktlar qat'iy grammatik va sintaktik qoidalarga asoslanib, modallik va strukturaviy elementlar aniq ifodalanadi. Bu tilning rasmiy muloqot an'analari nutqiy aktlarning aniqligini ta'minlaydi hamda tushunarsizliklarni kamaytiradi.

O'zbek tilida esa nutqiy aktlar kontekstga bog'liq, intonatsiya va madaniy qadriyatlar ularning mazmunini boyitadi. So'rov va iltimoslar ko'pincha yumshoq va xushmuomala shaklda amalga oshiriladi, bu esa madaniy hurmat va odob-axloq qoidalari bilan izohlanadi. Bundan tashqari, yuz ifodalari va tana tili kabi noverbal elementlar ham nutqiy aktlarni boyitishda ahamiyatli.

Tadqiqot davomida bayonot, so'rov, buyruq, komissiv, eksprssiv va deklarativ nutqiy aktlar ikki tilda mavjudligi aniqlangan, ammo ifoda va kommunikativ funktsiyalarda sezilarli farqlar bor. Nemis tilida ular aniq va formal bo'lsa, o'zbek tilida ko'proq bilvosita, ko'p qatlamli va madaniy kontekstga moslashgan.

M. Toshmatov va R. Rasulovning o'zbek tilidagi nutqiy aktlarga oid ilmiy ishlari ushbu tadqiqot natijalarini tasdiqlaydi. Nemis tilida esa Jürgen Habermas va Hans-Georg Gadamerning nazariyalari nutqiy aktlarni keng ijtimoiy va madaniy kontekstda o'rganishga imkon yaratadi. Til o'rgatishda nutqiy aktlarning lingvopragmatik xususiyatlarini chuqur tushunish muloqotdagi qiyinchiliklarni kamaytiradi va madaniyataro moslashuvchanlikni oshiradi. Bu nafaqat til bilimini, balki madaniy tushunishni ham yaxshilaydi. Natijada, maqola nemis va o'zbek tillarining lingvopragmatik o'ziga xosligini ko'rsatib, tilshunoslik, pragmatika va til pedagogikasi sohalarida yangi ilmiy izlanishlar uchun asos yaratadi. Ushbu natijalar tarjima va madaniyataro kommunikatsiya samaradorligini oshirishda muhimdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Austin, J. L. (1962). How to do things with words. Oxford: Clarendon Press.
2. Searle, J. R. (1969). Speech acts: An essay in the philosophy of language. Cambridge University Press.
3. Grice, H. P. (1975). Logic and conversation. In P. Cole & J. L. Morgan (Eds.), Syntax and

- semantics (Vol. 3, pp. 41–58). Academic Press.
4. Lado, R. (1957). *Linguistics across cultures: Applied linguistics for language teachers*. University of Michigan Press.
 5. Fairclough, N. (1995). *Critical discourse analysis: The critical study of language*. Longman.
 6. van Dijk, T. A. (1997). *Discourse studies*. Sage.
 7. Habermas, J. (1984). *The theory of communicative action (Vol. 1)*. Beacon Press.
 8. Gadamer, H.-G. (1975). *Truth and method*. Continuum. (Note: If using a translation, specify translator and edition year)
 9. Hall, E. T. (1976). *Beyond culture*. Anchor Books.
 10. Ashrafova, A. N. (2007). *Til va muloqot*. Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.
 11. Qo'qonov, X. A. (2011). *Pragmatika asoslari*. Toshkent: O'zbekiston Milliy Universiteti.
 12. Rasulov, B. R. (2015). *O'zbek tilining sotsiopragmatik jihatlari*. Toshkent.
 13. Toshmatov, M., & Rasulova, R. (2010). *Nutqiy aktlar va madaniy kontekst*. Farg'ona: Farg'ona Davlat Universiteti.
 14. Eshonqulov, M. (2020). *Korpus lingvistikasiga kirish*. Toshkent.